

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
A Study of the "Woman" Icon on the Seals of the Sassanid Period
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

بررسی نقش «زن» در مهرهای دوره ساسانی

رزا بهوند*

دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر مجازی، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۴/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۰۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۲۳

چکیده

پژوهش حاضر به مطالعه نقش زن، بر مهرهای دوره ساسانی می‌پردازد. مهر، از اقلامی است که استفاده از آن در امور مختلف، با نقوش متنوع انسانی (غالباً مرد)، گیاهی، حیوانی، نوشتاری و ترکیبی از دیرباز تاکنون در نقاط گوناگون ایران متداول بوده است. با وجود آنکه در مهرها استفاده از نقش زن روشی متداول نبوده، نمونه‌های نسبتاً محدود اما متفاوتی از مهرهای تزیین شده با نقش زن، از ایران باستان و به ویژه عصر ساسانی یافت شده است. این پژوهش در پی یافتن دلایل چرایی استفاده از نقش نمادین زن در برخی از مهرها بوده است؟ و به دنبال پاسخگویی به این سؤالات است که آیا می‌توان حضور زن بر مهر را دلیلی بر جایگاه ویژه آن در جامعه و حکومت عصر ساسانی دانست؟ آیا این زن، نماد آناهیتا (ایزد بانوی آب) است؟ از این رو پژوهش حاضر، به صورت مطالعه موردی و به روش توصیفی-تحلیلی انجام یافته و اطلاعات ارائه شده، ترکیبی از تحقیقات کتابخانه‌ای و جست‌وجو در مقالات موجود در پایگاه‌های اطلاعات اینترنتی معتبر است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که وجود نقش زن بر مهرهای عصر ساسانی، نشان از جایگاه والا و شایسته مقام بانوان در این عصر دارد. نقش زن، نه تنها در قالب ملکه و زنان درباری و شخصیتی محوری در کنار مرد و شخص شاه، بلکه در مواردی به صورت تنها و نمادی از آناهیتا-نماد عشق و باروری ظاهر می‌شود. در مواردی دیگر همراه با کودک، یا در نقش همسر و در مراسم ازدواج مشاهده می‌شود. در تمامی موارد، ظرافت اجرا و دقت در بازنمایی چهره، جنسیت و استفاده از تزیینات و نوشته‌شدن نام زن-ملکه بر بعضی از مهرها، از مشخصات بارز این نقوش است.

واژگان کلیدی: نقش، نقش زن، آناهیتا، مهر، هنر ساسانی، مهرهای ساسانی.

مقدمه

آن دارد که نگرش جامعه نسبت به زن دچار تحول شده است. بر روی مهرها، نقش زن به صورت‌های مختلفی دیده می‌شود که در اکثر موارد با ملکه یا آناهیتا مرتبط هستند. اعتقاد به ایزدبانو از گذشته‌های دور در ایران متداول بوده است. در دوره‌های پیش از ساسانی از جمله عصر هخامنشی، زنان به ندرت به تصویر کشیده می‌شدند. از سویی دیگر و به رغم اهمیت مهرها، به دلیل دارا بودن نقوش و نوشتارهای راز و رمزآلود که بیانگر آداب، رسوم و اعتقادات مردم آن عهد است، متأسفانه به ندرت پژوهش‌هایی

زنان از دیرباز تاکنون در فرهنگ و تمدن ایرانی جایگاه ویژه‌ای داشته‌اند؛ به خصوص در عصر ساسانی با حدود ۴ قرن حکومت، زن دارای مقام و منزلتی والا بوده که برای اثبات این ادعا می‌توان به حضور چشمگیر نقش زن، در آثار هنری این عهد، از جمله مهرها اشاره کرد. وجود نقش زن در موارد متعدد و حالات گوناگون در مهرهای به جای مانده از آن روزگار نشان از

مختلف، به ویژه مقالات تخصصی و جدید علمی و پژوهشی که تاکنون به چاپ رسیده، مشخص شد که در شماری از این منابع به نقش زن در قالب آناهیتا به طور مستقیم و گاه ضمنی اشاره شده است. در زمینه مهر، با توجه به سابقه طولانی و تنوع بسیار آن در ایران، مطالعات گسترده‌ای صورت نگرفته و پژوهش‌های موجود به طور عمیق و دقیق به بررسی نقش‌های آنها نپرداخته‌اند. در زمینه نقش زن در مهرها، اغلب مهرهای ایران باستان به شکل کلی مورد بررسی قرار گرفته و از نقش زن فقط در کنار سایر نقوش نام برده و سپس طبقه‌بندی شده است.

از این‌رو، کمبود پژوهش‌های جدی و واکاوی مهر، نقش‌های آن و به ویژه نقش زن بر مهرهای دوره‌های مختلف تاریخی از جمله عهد ساسانی کاملاً مشهود است که این مهم، ضرورت پژوهش در این زمینه را دوچندان می‌کند. از آنجایی که رسیدن به نتیجه پژوهشی مطلوب، نیازمند بهره‌گیری از دانش و تجربیات محققان پیشین است؛ پژوهش‌های مرتبط با موضوع، هرچند اندک در پژوهش حاضر مورد استفاده قرار گرفته است؛ از جمله: مقاله «نقش‌مایه زن بر روی مهرهای ایران: از دوره پیش خطی تا پایان دوره ساسانی»، (مصباح اردکانی و دادور، ۱۳۸۷)، در پژوهشنامه زنان، مقاله «جایگاه اجتماعی زنان در دوره ساسانی (به استناد مهرها و جای مهرها)»، (جمالی، حسنی و بهروزی، ۱۳۸۷)، در نشریه مطالعات هنر اسلامی، مقاله «جایگاه زن در هنر ساسانی با تکیه بر نقش آناهیتا»، نوشته (آورزمانی، ۱۳۸۸)، در نشریه منظر، مقاله «مهرهای ساسانی در مجموعه مور: انگیزه و معنا در برخی موضوعات محبوب»، نوشته «جی برونر»، ارائه شده در موزه هنر متروپولیتن، کتاب «نقش زن در آثار هنری دوره ساسانیان»، نوشته (دادور و نشاط، ۱۳۹۰) و کتاب «هنر ایران در دوره پارتی و ساسانی»، نوشته «رمان گیرشمن» (۱۳۷۰).

روش تحقیق

از بُعد روش تحقیق نیز، این پژوهش را می‌توان مطالعه موردی دانست. لذا، به منظور بررسی نقش زن در مهرهای عصر ساسانی، تحقیق کیفی و قالب روش قیاسی و از کل به جزء استفاده شده است، همچنین این مطالعه با روش تحقیق توصیفی-تحلیلی انجام یافته که در ابتدا با تحلیل محتوایی، ساختار کلی موضوع پژوهش تبیین و سپس برای جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها، از جست‌وجو در منابع کتابخانه‌ای و مقالات موجود در پایگاه‌های اطلاعات اینترنتی معتبر استفاده شده است. منابع کتبی مورد مطالعه، از کتاب‌های فارسی و غیر فارسی ترجمه شده

برای شناخت نقش این آثار صورت گرفته و در اکثر موارد مطالعات انجام شده اندک و سطحی و تنها به بررسی مختصر و توضیح اجمالی نقش‌ها اکتفا شده است؛ در این میان بیشترین بی‌توجهی به نقش زن در مهرها شده است. از این‌رو، بررسی نقش زن در مهرهای دوره ساسانی برای شناخت دلایل استفاده و کشف رمز و نمادشناسی نقوش، موضوع پژوهش حاضر قرار گرفت و با روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و به صورت کیفی و در قالب روش قیاسی، از کل به جزء پژوهش انجام یافت.

مبانی نظری

نقش نمادین زن در قالب آناهیتا بر مهرهای دوره ساسانی، به‌عنوان الگوی مقدس زن ایرانی که بعضاً ملکه یا شه‌بانوان این دوره را شامل می‌شده مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. آناهیتا، کهن‌الگوی زن ایرانی و ایزدبانوی آب‌ها که در آیین‌های ایران باستان، جایگاه مهمی داشته و قدمت ستایش او به پیش از زرتشت می‌رسد؛ در وصف او و زیبایی زنانه و مادرانه‌اش بسیار گفته‌اند. او با صفات نیرومندی، زیبایی و خردمندی، به صورت الهه عشق و باروری در می‌آید، زیرا چشمه حیات از وجود او می‌جوشد و بدین‌گونه «مادر-خدا» نیز می‌شود. آناهیتا، به معنی پاک و پاکیزه و صاف آمده است که در پهلوی آناهید، در ارمنی آناهیت و در فارسی ناهید شده است. آناهیتا از جمله خدایان متعدد آریان‌ها بوده که با ظهور زرتشت از جایگاه خویش سقوط کرده و آیین زرتشتی جایگزین آنان شد. از جمله ایزدانی که مقام والای خود را بعد از اهورامزدا نیز حفظ کرد، آناهیتا بود که مقامی ارزنده یافت و حتی در اوستا از او به بزرگی و به عنوان بانوی زایش و تولد یاد شده است. نام آناهیتا، بلافاصله پس از اهورامزدا و پیش از میترا (مهر) ذکر می‌شود که نشان از جایگاه ارزنده این ایزد بانو دارد (دادور و نشاط، ۱۳۹۰). در دوران زرتشت میترا-مهر و آناهیتا یاران اهورامزدا و ایزدان مهر و ماه-خورشید و ماه بوده‌اند.

بر این اساس چارچوب نظری پژوهش حاضر، رویکردی نمادشناسانه و نو در خصوص بررسی نقش زن در مهرهای دوره ساسانی دارد. این پژوهش با استفاده از نظریات و مفاهیم موجود به نقد موشکافانه پرداخته است. لذا بر این اساس، ضمن مرور متون پیشین و مقایسه با یافته‌های حاضر به شکل مقایسه‌ای، چارچوب نظری تحقیق تدوین شده است.

پیشینه پژوهش

با توجه به بررسی‌های انجام گرفته توسط نگارنده در منابع

دوره ساسانی که آیین زرتشت به عنوان مذهب رسمی اعلام شد، واکاوی دیدگاه متون زرتشتی به زنان می‌تواند تا حدی مشخص‌کننده وضعیت آنها در عصر ساسانی باشد. در آیین زرتشت، نسبت به زنان دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد. باور زرتشتی، زن و مرد را هم‌شأن هم دانسته و زن را به‌عنوان یک گرونده به دین زرتشتی که وجدان وی مورد خطاب است می‌شناسد. بنابر دیدگاه گاهان، زن آزاد است که در پرتو خرد و شناخت خویش، آنچه را بهتر داند، برگزیند. در بخش‌هایی دیگر از اوستا، هرچا از روان مردان پاک و پرهیزگار سخن به میان آمده، بلافاصله روان چنین زنانی بیان شده و به آنها نیز درود فرستاده شده است (جمالی و همکاران، ۱۳۹۹، ۱۴۲-۱۴۳). «آنچه در اوستا در مورد زن و مرد بیان شده، متضمن برابری حقوق است» (علوی، ۱۳۸۷، ۳۵).

در متون دینی مربوط به این عهد، علاوه بر نگاه مثبت به زن، در مواردی نگاه منفی نیز مشاهده می‌شود. در میان این‌گونه متون دینی، می‌توان به کتاب «بندش»^۱ اشاره کرد که در بخش ۹ آن چنین آمده که اورمزد ناتوان بود که مخلوق دیگری غیر از زن برای فرزندآوری بیافریند، اگر می‌توانست جز این کند، همان می‌کرد. به نظر می‌رسد، در ذهن موبدان یا مردان، زنان در قلمرو اهورایی قرار نداشته و به منزله مخلوقاتی نگرسته می‌شدند که می‌توانستند، نظیر همتای خود در اسطوره زرتشتی، که دیوزنی به نام «جهی» دختر اهریمن است، جامعه را ویران کنند (جمالی و همکاران، ۱۳۹۹). از سوی دیگر «در رأس زنان جامعه، بانوان خاندان شاهی قرار داشتند. زنان درباری مانند ملکه و مادر شاه، در تصمیم‌گیری و فعالیت‌ها آزادتر بودند. آنان همراه شاه سفر کرده و در مناسبت‌های رسمی دربار شرکت می‌کردند؛ همچنین با وجود خطرات، شاه را در جنگ‌ها همراهی می‌کردند. براساس برخی از نقش‌برجسته‌های موجود نیز، حضورشان در بزم‌های شاهانه به چشم می‌خورد. این زنان در شکار، بزم‌ها و همین‌طور باده‌گساری در کنار مردان شرکت می‌کردند. دو زن نیز در سده ۷ میلادی، به مقام پادشاهی رسیدند؛ ملکه پوراندخت^۲ و ملکه آرمیدخت^۳ که به عنوان یگانه بازماندگان مشروع خاندان ساسانی به این مقام رسیدند. حضور این‌گونه زنان در محافل سیاسی و میدان‌های نظامی، گویای پذیرش نسبی موقعیت و مقام زنان درباری در ساختار سیاسی-اجتماعی این دوره است» (همان، ۱۴۳). لازم به ذکر است با وجود اینکه مذهب زرتشت، آیین رسمی عهد ساسانی شد، اما همچنان سه اقنوم آیین عصر کهن ایران (اهورامزدا، آناهیتا و مهر) حضوری پررنگ داشتند و نیایشگاه‌های آنان برپا

و مقالات پیشین مرتبط با موضوع بوده‌اند. در گام آخر، اطلاعات جمع‌آوری شده به‌منظور نتیجه‌گیری مشخص و قابل استفاده، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند؛ باشد که در جهت شناخت نقش زن در مهرها، گامی به پیش و مثبت و زمینه‌ای برای پژوهش‌های آتی شود.

هنر دوره ساسانی

«دوران ساسانی از نظر سیاسی و عقیدتی نماینده طغیان ملی ایرانیان علیه اشکانیان پارت‌نژاد و هدف آن نیز احیای امپراتوری هخامنشی-اجداد پارس‌نژاد ساسانیان بود؛ که این هدف طبیعتاً در هنر این عصر نیز منعکس شد» (بوسایلی و توشراتو، ۱۳۸۳، ۳۵). «گیرشمن» در این باب معتقد است که هنر ساسانی معرف یک تجدد و احیای ناگهانی نیست؛ این هنر در کهن‌ترین مظاهر خود جانشین مستقیم هنر پارتی است که در اصل ایرانی بوده و همچنین آخرین جلوه هنر شرقی قدیم است که این هنر شاهنشاهی جهانی، گرچه مقتبس بود و به اطراف پرتوافکن شد خود نیز مورد اقتباس واقع شد و در ممالک بسیار بعید جهان نفوذ کرد (ملکزاده، ۱۳۵۴، ۳۲).

در هنر عهد ساسانی، تأکیدی صریح بر نظم و وضوح طرح و نقش مشاهده می‌شود؛ وجه شاهانه در این هنر غالب و عمدتاً اختصاص به هیئت پادشاه در اعمال مختلف دارد؛ اما کاربرد انواع نقش‌های جانوری و گیاهی با معانی نمادگرایانه نیز در هنر ساسانی متداول بود. این نقش‌ها، بارها با مقیاسی بسیار بزرگ، بر روی صخره‌ها و در اندازه کوچکتر بر دیوار کاخ، سطح ظروف زرین و سیمین، مهر سنگی و پارچه ابریشمین تصویر می‌شدند (دادور و نشاط، ۱۳۹۰، ۳۹-۴۰). به طور کلی، هنر ساسانی که نگرشی مذهبی بر آن حاکم بود، در ابتدای راه، وارث سنت‌های کهن هنری ایران بوده و سپس به هنر هخامنشی پیوسته است؛ و از سوی دیگر در مسیر جریان‌های هنری شرق و حتی غرب قرار گرفته و به هنری تأثیرگذار و الهام‌بخش تبدیل شده و مورد اقتباس قرار گرفت.

جایگاه زن در دوره ساسانی

بررسی جایگاه سیاسی و اجتماعی زن ساسانی، برای شناخت بهتر آثار هنری مربوط به این عصر با نقش زن امری ضروری است. در این باب، مطالعه وضعیت و جایگاه زنان ساسانی نشان می‌دهد، موقعیت آنان در جامعه ایران-دوره باستان، تا حد زیادی وابسته به جایگاه طبقاتی آنان بوده است. از سوی دیگر، دین یک جامعه نقش مهم و بسزایی در ترسیم فرهنگ و سیاست‌های یک جامعه دارد. از اواسط

یا نیمه‌نفیس برای تبدیل آن به مهر بسیار مرسوم و این مهرها مورد استفاده عامه مردم بوده‌اند؛ گیرشمن می‌گوید: «برای فردوسی سراینده شاهنامه، تاج، تخت و نگین، مظاهر قدرت شاهی در دوره ساسانی است؛ دو تای نخستین منحصر مخصوص شاه بوده، اما نگین و مهر مورد استعمال عامه مردم بزرگ و کوچک، سرور و عامی، پیشوایان مذهبی و عمال دولتی یا بازرگانان بود. همه ادارات، خواه دادگستری، خواه دارائی و جنگ، مهرهای خاص خود را می‌زدند» (گیرشمن، ۱۳۷۰، ۲۴۰).

«در عهد ساسانی، مهر برای یک مقصود یا تلفیقی از سه هدف مشخص استفاده می‌شود: ممکن است از سند یا شیء مهرشده یا صاحب آن در برابر تأثیر عوامل نحس فراطبیعی حفاظت کند؛ ممکن است شناسای تملک باشد، و یا تسحیل و تصدیق اصالت به صورت جایگزین امضاء یا تأیید امضاء باشد» (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷، ۹۷۹). «در مورد کارکرد مهرهای ساسانی برای پادشاهان نیز، باید گفت که پادشاهان چند مهر مختلف داشتند و از هر کدام، برای تأیید فرمانی استفاده می‌کردند؛ در واقع، آنان کیسه کوچکی را پر از نمک می‌کردند و به سند می‌بستند و با نگین سلطنتی مهر می‌کردند و این علامت، غیرقابل نقص بودن پیمان محسوب می‌شده است» (مردی و محمودی، ۱۳۹۶، ۶۹). «تعداد بسیاری از مهرهای ساسانی، که از سنگ‌های گران‌بها ساخته شده، موجود است. بسیاری از آنها دارای نقوش و بعضی دارای نوشته هستند؛ این نوشته‌ها شامل نام صاحب مهر، نام پدر و در مواردی نیز عنوان و منصب وی است. تعدادی از آنها متعلق به دین‌مردان (موبدان) زرتشتی است. بیشتر مهرها به مردان تعلق دارد، گرچه تاکنون تعداد کمی از مهر زنان نیز به دست آمده است» (تفضلی، ۱۳۷۶، ۱۰۹-۱۱۰).

نقش زن در مهرهای دوره ساسانی

نکته قابل تأمل در مهرهای ساسانی، وجود نقش زن به صورت‌های مختلف است. که در اکثر موارد با ملکه و سپس آناهیتا مرتبط هستند. اعتقاد به این ایزدبانو، از قدیم‌ترین ایام در ایران متداول بوده و در دوران ساسانی ملکه نماد زمینی این ایزدبانو محسوب می‌شود، که تجلی آن را در آثار مختلف از جمله مهرها می‌توان یافت. «تصویر زن بر روی این مهرها، به صورت نیمرخ، نیم‌تنه یک زن (ملکه)، زن ایستاده در حالی که یک شاخه گل در دست دارد و نیز تصویر ملکه همراه پادشاه و نیز مادر و کودک ظاهر می‌شود» (مصباح اردکانی و دادور، ۱۳۸۷، ۱۷۷). در ادامه و برای توضیح و توصیف بیشتر، چندی از مهرهای

بود. «به ویژه آناهیتاپرستی و برپایی معابد ایزدبانوی آب‌ها به جهت خشکسالی‌های عظیم در آن زمان رایج بود. معبد آناهیتای بیشاپور که در مجموعه کاخ‌های شاهی قرار داشت و بقایای آن تاکنون برجاست، یادگاری از آن زمان است» (آورزمانی و جوادی، ۱۴۰۰).

زن در هنر دوره ساسانی

استفاده هنرمندان ساسانی از نقش زن، در آثار به جای مانده از آن روزگار کاملاً مشهود است؛ از این‌رو، با نگاهی عمیق به آثار این دوران که بسیاری از مظاهر زندگی و شکوه زنان را به تصویر کشیده می‌توان به اهمیت و جایگاه بالای زن به ویژه زن درباری پی برد. با دقت در نقش زن، جزییات چهره، نوع پوشش، آرایش موها و زیورآلات استفاده‌شده و شیوه تزئینات، می‌توان مفهوم هر اثر را مورد ارزیابی قرار داده و جایگاه زن حاضر در اثر را تا حدود زیادی تشخیص داد. تصویرنگاری این بانوان بر روی سکه و مهر، به عنوان ملکه در کنار پادشاه، نیز بر داشتن چنین جایگاهی تأکید می‌کند. اکرم^۴ در این باب معتقد است: اگرچه حضور زنان بر آثار هنری ممکن است امری نامتعارف در دوره ساسانی دانسته شود؛ از طرفی می‌تواند بیانگر این نکته باشد که زنان از جایگاه اجتماعی بهتر و مطلوب‌تری نسبت به گذشته برخوردار بوده‌اند (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷).

به طور کلی، «آنچه از نقوش بانوان در آثار مختلف از جمله سنگ‌نگاره، سکه، مهر و ظروف به چشم می‌خورد مربوط به آناهیتا و بانوان درباری است و می‌توان زن در هنر ساسانیان را الهام‌یافته از آناهیتای پاک و مظهر عشق و باروری دانست، اما باید توجه داشت که مردم در آن زمان از بالادستان خود تقلید می‌کردند. بنابراین با مطالعه ویژگی‌های تصویری این زنان، می‌توان تا حد زیادی به زیبایی‌شناسی زنان عصر ساسانی نیز پی برد» (آورزمانی، ۱۳۸۸، ۵۴)؛ «زیرا هنرمندان ساسانی مانند گذشتگان خویش از سنت واقع‌نمایی در ترسیم جزییات نقوش تزئینی، شکل و قالب لباس و آرایش سر و صورت پیروی می‌کردند؛ اما در نمایش چهره‌ها از تیپ‌سازی استفاده می‌شده، چنان‌که تفاوتی در چهره آناهیتا و ملکه دیده نمی‌شود و یا چهره شاه و اهورامزدا تفاوتی ندارد. آنچه موجب تمایز و شناسایی در شخصیت‌ها بوده نوع تاج و ویژگی‌های آن است» (آورزمانی و جوادی، ۱۴۰۰). این خصوصیات ذکر شده از زن ساسانی را در آثار مختلف از جمله سکه‌ها، مهرها و بعضاً نقش‌برجسته‌ها شاهد هستیم.

مهرهای دوره ساسانی

در دوره ساسانی، حکاکی بر روی سنگ‌های نفیس و

تصویر ۲. طرح خطی مهر ساسانی مأخذ: دادور و نشاط، ۱۳۹۰، ۱۲۶.

به نوعی با مفاهیم برکت و حاصل‌خیزی مرتبط دانسته می‌شوند. تقریباً در تمام تصاویر مربوط به هنر ساسانی، زن با جزییات ترسیم شده است. برجستگی سینه نیز اشاره به باروری دارد که وجود هلال ماه در این مهر نیز نمادی از باروری و حاصل‌خیزی و تأکیدی بر این ادعاست. «مهر دیگر ساسانی، متعلق به «یزدان فرای شاپور» یکی از همسران شاپور سوم است که از نوعی عقیق ساردونیکس ساخته شده و تصویر با کیفیتی از یک زن با خصائص بارز حکاکی سلطنتی ساسانی است» (تصویر ۳)؛ (جمالی و همکاران، ۱۳۹۹، ۱۴۹). «انواع گوناگون این مهرها را بر سنگ‌های نیمه‌قیمتی مانند، حجر یمانی، یشم، لعل، عقیق یشمی و سنگ لاجورد کنده‌اند» (آورزمانی، ۱۳۸۸). جزییات چهره زن حاضر بر این مهر آشکار و موهای بافته و تاجی مجلل بر سر دارد که اشاره بر مقام او به عنوان ملکه ساسانی دارد.

در مهر بیضی شکل دیگر، با جنس عقیق جگری رنگ، تصویر حکاکی شده نیم‌تنه زن و مردی که احتمالاً پادشاه و ملکه هستند دیده می‌شود (تصویر ۴). برخلاف مهرهای دیگر که بررسی شد، این دو نیم‌رخ نبوده و به سمت روبه‌رو هستند. تصویر سمت چپ، یک زن (احتمالاً ملکه) را با تاجی بر سر و با گوشواره و گردنبند مرواریدی نشان می‌دهد. در سمت راست، یک مرد (احتمالاً پادشاه)، با ریش

ساسانی، که زن در آنها در حال انجام اعمال گوناگون است را از نظر صوری و محتوایی بررسی و سپس به تفسیر آنها خواهیم پرداخت.

در میان مهرهای ساسانی، چندین مهر با نام دینک معرفی شده که نام چند تن از ملکه‌های عصر ساسانی است، «نام دو نفر از این ملکه‌ها در کتیبه بیشاپور اول در نقش رستم، بر بدنه کعبه زرتشت حک شده است» (آورزمانی، ۱۳۸۸). اکنون مهری موجود است که صورت ملکه دینک با لقبش بانیشنان بانیشن (ملکه ملکه‌ها) با حروف پهلوی بر آن کنده شده است. این بانو تاجی بر سر دارد که بر فراز گیسوانش به شکل گویی با نوار کوچکی بسته شده است و گوشواره‌ای که دارای سه مروارید است در گوش و گردنبند مرواریدی در گردنش دیده می‌شود و گیسوان مجعدش به چندین رشته بافته و فروهشته است (تصویر ۱) (علوی، ۱۳۸۷، ۳۰).

در این مهر، ملکه به صورت نیم‌تنه و از نمای نیم‌رخ، با جزییات و تزیینات، با ظرافت و در حالی که سمت راست را نگاه می‌کند، نشان می‌دهد که در صورت استفاده از مهر، اثر و جای مهر معکوس و نیم‌رخ او به سمت چپ خواهد شد. وجود مهرهایی از این دست که متعلق به زنی در نقش ملکه بوده، نشان‌دهنده جایگاه ویژه زنان درباری، در امور حکومتی عهد ساسانی است.

«بر همین زمینه طرح و شکل، مهری دیگر از دوران ساسانی از جنس عقیق کشف شده که با مهر ملکه دینک شباهت‌های آشکاری دارد و احتمالاً این مهر هم همین ملکه را نشان می‌دهد» (تصویر ۲)؛ (دادور و نشاط، ۱۳۹۰، ۱۲۷). در اطراف طرح زن، که لباس، جواهرات و آرایش موی مجلل دارد، کتیبه وجود ندارد، بلکه با برگ نخل و هلال ماه تزیین شده است که نمادهایی هستند که

تصویر ۱. ملکه دینک (دختر اردشیر اول، پادشاه ساسانی) نقش بر روی مهر، موزه ارمیتاژ. مأخذ: دادور و نشاط، ۱۳۹۰، ۱۲۶.

تصویر ۴. مهر با تصویر پادشاه و ملکه ساسانی. مأخذ: <https://www.british-museum.org>

تصویر ۳. مهر یزدان فرای شاپور، همسر شاپور سوم. مأخذ: جمالی و همکاران، ۱۳۹۹، ۱۵۰.

یک کتیبه دو خطی به زبان سغدی حک شده که ترجمه آن، «پندامیک، ملکه زاکانتا» است. «در یک مجموعه خصوصی در کتابخانه ملی پاریس مهری وجود دارد بهنام بانو هدگردخت، که گلی در دست دارد (تصویر ۵). نقش این زن مانند زنانی است که در سنگ‌های محکوک یونان و ایرانی یا در لوحه‌های زرین گنجینه جیحون دیده می‌شود» (دادور و نشاط، ۱۳۹۰، ۷۳). در این مهر زن، گل نیلوفر در دست دارد که نماد گیاهی آناهیتا و احتمالاً اشاره به ایزد بانوی آب‌ها و باروری دارد. در اطراف نقش زن اسم او نیز نقر شده است.

در مهری بیضی شکل قهوه‌ای رنگ و سوراخ شده با جنس خالسدونی^۵، مربوط به اوایل دوره ساسانی، موجود در موزه بریتانیا، تصویری مشابه با مهر قبل را مشاهده می‌کنیم (تصویر ۶). این زن احتمالاً آناهیتا است که گلی در دست چپ و شیی نامشخص در دست راست دارد. در پایین و سمت چپ مهر، شخصیت کوچکی نقر شده که دستار یا تاج بر سر و دست‌های خود را روی هم قرار داده است و در سمت راست کتیبه‌ای به خط پهلوی و با عنوان آرمیندخت وجود دارد (Stamp-seal, n.d.). این زن دارای موهایی بافته و بسیار بلند است و لباسی با چین‌های فراوان بر تن دارد. «حضور آناهیتا با لباس بلند پُرچین و شکن، همچون

تصویر ۵. نقش زنی بر مهر با گلی در دست با نوشته بانو هدگردخت. مأخذ: گیرشمن، ۱۳۷۰، ۲۴۱.

بلند و کلاهی بر سر و گوشواره و گردنبند مرواریدی و یک گردنبند بلندتر و به شکل مدال وجود دارد. در بالای مهر،

تصویر ۷. زنی بر مهر با گلی در دست. مأخذ: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1841-0726-154

تصویر ۶. زنی بر مهر با گلی در دست، با نوشته آرمیندخت. مأخذ: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1863-0219-6

می‌کنیم، گروهی دارای نقش یک زن و کودک در حالت‌های ایستاده و نشسته و یا در حالی که زن، کودکی را در آغوش دارد، است (تصویر ۹). احتمال می‌رود که این مهرها به مسیحیانی که در نقاط مختلف ایران زندگی می‌کرده‌اند متعلق بوده و نقش حضرت مریم و مسیح کودک را بازنمایی کرده باشند» (مصباح اردکانی و دادور، ۱۳۸۷، ۱۷۹). «گیرشمن این اثر مهر را، صحنه بزمی که در آن مادر و دختری به تصویر کشیده شده‌اند معرفی کرده است» (جمالی و همکاران، ۱۳۹۹، ۱۵۳، ۲۴۲). آرتور پوپ^۶ این زن را آناهیتا می‌داند (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷). «وجود حلقه^۷ عهد و پیمان و سه غنچه گل، مانند نقش سه مروارید به شکل اشک در هنر ساسانی سابقه دارد که این گل سه شاخه یا مروارید سه‌تایی اشاره به سه اقنوم اهورامزدا، آناهیتا و مهر دارند» (آورزمانی و جوادی، ۱۴۰۰). در این مهر نیز، به آرایش مو و جزئیات چهره توجه شده است. کودکی که روی پای زن قرار دارد برخلاف نظر گیرشمن و به دلیل نشان دادن جنسیت در بازنمایی‌های هنرمندان ساسانی، به نظر فرزند مذکر اوست که حلقه‌ای در دست دارد که سه غنچه نیلوفر به آن متصل است و همراه با

امواج آب بر سنگ‌نگاره‌ها و سکه‌های ساسانی مشهود است» (آورزمانی و جوادی، ۱۴۰۰). در مهر بیضی شکل سوراخ شده دیگری از جنس خالسدونی، تصویری تقریباً مشابه با مهر قبل، اما بدون وجود شخصیت کوچک را مشاهده می‌کنیم (تصویر ۷). بر این مهر در زیر گل، طرح یک صلیب یا ستاره، و در سمت راست کتیبه‌ای به خط پهلوی، مشاهده می‌شود (Stamp-seal, n.d.). «در مهر دیگری، حالت ایستاده و نیم‌رخ زن با روبان یا روسری بلندی که در دست دارد قاب شده است (تصویر ۸). او در حال راه رفتن و حرکت به سمت راست و یا به احتمال زیاد، در حال رقصیدن است. از نظر ظاهری، موضوع یک دختر رقصنده است؛ اگرچه باز هم آناهیتا دانسته می‌شود. این نقش به وضوح به شمایل‌های پیچیده‌تر و مربوط به بزم که بر کوزه‌های ساسانی هستند، شبیه می‌شود که احتمالاً به عنوان ظرف شراب مورد استفاده قرار می‌گرفتند» (Brunner, 1978). در این مهر، تزیینات کمتری مشاهده شده و زن دیگر لباس پُر چین بر تن ندارد و در اطراف مهر کتیبه یا نمادی مشاهده نمی‌شود. «میان مهرهایی که بر روی آنها تصویر زنان را مشاهده

تصویر ۱۰. زن و مرد ساسانی. مأخذ: جمالی و همکاران، ۱۳۹۹، ۱۵۳.

تصویر ۸. زن بر مهر ساسانی. مأخذ: Brunner, 1978, 62.

تصویر ۱۱. زن و مرد ساسانی. مأخذ: https://www.britishmuseum.org/collect/object/W_1870-1210-3.

تصویر ۹. زنی در دوره ساسانی با فرزند. مأخذ: جمالی و همکاران، ۱۳۹۹، ۱۵۳.

به سمت وی می‌آید. احتمالاً این دو ارباب و خدمتکار نیستند بلکه زن و شوهر هستند. مرد کاسه را در دست داشته و دستان خود را به نشانه احترام به زن بلند کرده است» (جمالی و همکاران، ۱۳۹۹، ۱۵۲). با استناد به احترام گذاشتن مرد به زن، می‌توان فرض خدمتکاربودن زن را رد کرد و حتی با توجه به جزییات و تزیینات می‌توان این دو را پادشاه و ملکه دانست. لازم به ذکر

مادر در مراسم بزمی احتمالاً شاهانه شرکت کرده است؛ که این موضوع همان‌طور که پیشتر اشاره شد، گویای شرکت آزادانه بانوان در مراسمی چون مهمانی است. «از میان مهرهایی که در بردارنده مضمون ازدواج است، می‌توان به مهر عقیقی اشاره کرد که در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود (تصویر ۱۰). در این مهر، در حالی که مردی بر روی تخت تکیه‌زده، زنی با جام شراب و یک کاسه

دینی و تاریخی زرتشتی به خط و زبان پهلوی.
 ۲. یکی از دختران خسرو پرویز که در دوران پهلوی و مرج به سلطنت رسید و در تیسفون تاجی شاهی بر سر او نهادند. در زمان پادشاهی او، میان روم و ایران صلح برقرار شد، اما با توجه به اوضاع آشفته دربار، نتوانست حکومت نماید و پس از یک سال و چند ماه استعفا داد (علوی، ۱۳۸۷، ۳۱).
 ۳. یکی دیگر از دختران خسرو پرویز و خواهر پوراندخت بود که پس از خواهر، در تیسفون تاج بر سر نهاد، ولی چند ماهی بیش سلطنت نراند (همان، ۳۳).
 ۴. Phyllis Ackerman (۱۸۹۳-۱۹۷۷)، همسر آرتور آپهام پوپ. اکرم، مورخ هنر و معماری ایران، طراح داخلی و نویسنده آمریکایی بود.
 ۵. کوارتز میکرو کریستالی. خالسدونی، یک گونه سنگ قیمتی است که در گروه مواد معدنی کوارتز قرار دارد.
 ۶. مورخ هنر و ایرانشناسان برجسته آمریکایی بود که خدمات بسیار ارزنده‌ای در حوزه تاریخ، هنر و معماری ایران انجام داد.
 ۷. گل نیلوفر آبی-لوتوس. نماد گیاهی آناهیتا (ایزدبانوی آب‌ها)؛ که به عنوان گلی مقدس در فرهنگ ایران، هند و مصر قلمداد می‌شود.

فهرست منابع

- آورزمانی، فریدون. (۱۳۸۸). جایگاه زن در هنر ساسانی با تکیه بر نقش آناهیتا. منظر، ۱(۳)، ۵۴-۵۷.
- آورزمانی، فریدون و جواد، شهره. (۱۴۰۰). مصاحبه حضوری.
- بوسایلی، ماریو و توشراتو، امبر. (۱۳۸۳). هنر پارسی و ساسانی. (ترجمه دکتر یعقوب آژند). چاپ دوم. تهران: انتشارات مولی.
- پوپ، آرتور و اکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران، از دوران پیش از تاریخ تا امروز؛ جلد دوم: دوره ساسانی. (ترجمه نجف دریابندری). چاپ اول. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- تفضلی، احمد. (۱۳۷۶). تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام. چاپ سوم. تهران: نشر سخن.
- جمالی، بهرخ؛ حسنی، میرا محمد و بهروزی، مهرناز. (۱۳۹۹). جایگاه اجتماعی زنان در دوره ساسانی (به استناد مهرها و جای مهرها). مطالعات هنر اسلامی، ۳۹(۱۷)، ۱۴۱-۱۵۸.
- دادور، ابوالقاسم و نشاط، روشنگر. (۱۳۹۰). نقش زن در آثار هنری دوره ساسانیان. چاپ دوم. سمنان: انتشارات آبرخ.
- علوی، هدایت‌الله. (۱۳۸۷). زن در ایران باستان. چاپ سوم. تهران: انتشارات هیرمند.
- گیرشمن، رمان. (۱۳۷۰). هنر ایران در دوره پارسی و ساسانی. (ترجمه بهرام فره‌وشی). تهران: چاپخانه شرکت

است، طرح تخت که مرد بر آن تکیه زده نیز، کاملاً شبیه به تختی است که زنی همراه با کودک بر آن نشسته و بیشتر بررسی شد.

در مهری بیضی شکل و قرمز رنگ با جنس خالسدونی، مربوط به اوایل دوره ساسانی، که از لحاظ تصویری مشابه با مهر بررسی شده قبلی است، زن و مردی (احتمالاً پادشاه و ملکه) را نشسته بر تخت یا نیمکت مشاهده می‌کنیم که تاج گل زناشویی یا حلقه‌ای را بین خود نگاه داشته‌اند (تصویر ۱۱). اطراف این مهر کتیبه‌ای با نام زن و مرد، به همراه نام ایزدی، به خط پهلوی نقر شده است (Stamp-seal, n.d). «حلقه عهد و میثاق میترا یا هر پیمان دیگر و یا حلقه سلطنت که عهد با اهورامزدا و ایزدان است، در هر صورت نمادی مقدس بوده که در هنر ساسانی به کرات از آن استفاده شده است» (آورزمانی و جواد، ۱۴۰۰).

نتیجه‌گیری

یکی از ویژگی‌های بارز مهرهای عهد ساسانی، که تا پیش از این عصر کم‌سابقه بود، استفاده چشمگیر از نقش زن بر روی آنهاست. بیشتر مهرهای بر جای مانده از این زنان، متعلق به ملکه و زنان درباری است که اشاره مستقیم به مقام و منزلت والای او در این عهد دارد، هرچند که وارد شدن نقش زن به آثاری همچون مهر، خود تأکیدی بر این ادعاست؛ اما در کمتر موردی، زن غیر درباری در مهرها مشاهده می‌شود، که بدون تردید اشاره بر جایگاه افراد با توجه به ساختار طبقاتی آنها در این عهد دارد. تقریباً در تمامی مهرها، نقش زن به صورت نیمرخ و نیم‌تنه نقر شده و جزئیات چهره‌ها، آرایش و تزیینات کاملاً مشخص و بارز است و حتی می‌توان برخی تفاوت‌های فردی را در چهره‌ها مشاهده کرد و بین زنان حاضر بر مهرها تفاوت قائل شد. در این قبیل مهرها، هنرمند عهد ساسانی تلاش کرده تا با توجه به جزئیاتی همچون نوع آرایش موی سر، شکل و تجملات تاج‌ها، زیورآلات و چهره، ملکه‌ای را از دیگری متمایز کند. در اکثر مهرها، تلاش شده تا با برخی از نمادها، جنسیت مؤنث شخصیت‌ها مشخص شود، که این نماد زنانگی می‌تواند اشاره نزدیک به آناهیتا، ایزد بانوی آب و الهه عشق و باروری داشته باشد؛ وجود علائمی مانند هلال ماه که اشاره‌ای است به ایزد بانوی آب و نماد باروری و حاصلخیزی و گل نیلوفر^۷، در کنار نقش زن بر مهرها نیز تأکیدی بر این امر است.

پی‌نوشت‌ها

۱. بنداهش: Bundahishn (اساس آفرینش)، یکی از مهم‌ترین متون

- ملکزاده، فرخ. (۱۳۵۴). تداوم فرهنگ و هنر هخامنشی در زمان ساسانیان. بررسی‌های تاریخی، ۱۰(۴)، ۱۳-۶۰.
- Brunner, J. (1978). *Sasanian Seals in the Moore Collection: Motive and Meaning in some popular Subjects*. The Metropolitan Museum of Art.
- *Stamp-seal*. (n.d.). Retrived January 6, 2022, from https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1863-0219-6.

- انتشارات علمی و فرهنگی.
- مرندی، نیلوفر و محمودی، فتانه. (۱۳۹۶). نمادشناسی مهرهای ساسانی. *جلوه هنر*، ۲(۱۰)، ۶۷-۷۸.
  - مصباح اردکانی، نصرت الملوک و دادور، ابوالقاسم. (۱۳۸۷). نقشمایه زن بر روی مهرهای ساسانی از دوره پیش خطی تا پایان دوره ساسانی. *پژوهش زنان*، ۴(۴)، ۱۶۱-۱۸۲.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

بهوند، رزا. (۱۴۰۱). بررسی نقش «زن» در مهرهای دوره ساسانی. *مجله هنر و تمدن شرق*، ۱۰(۳۶)، ۵-۱۴.

DOI:10.22034/jaco.2022.329473.1233

URL:http://www.jaco-sj.com/article_152798.html

